

Agnieszka Majorek, Monika Janiszek

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katedra Gospodarki Przestrzennej
i Środowiskowej, ul. 1 Maja 50, 40-287 Katowice,
agnieszka.majorek@edu.uekat.pl, monika.janiszek@edu.uekat.pl

TERENY POEKSPLOATACYJNE A PUSTE PRZESTRZENIE NA PRZYKŁADZIE KATOWIC

Abstract: Post-mining areas and empty spaces on case study of Katowice city. The post-mining areas due to the difficulties of those, often associated with expensive activities, usually take the form of wasteland. In contrast, unavailable, unused and alien areas the mentality of residents, are identified with empty space. The purpose of the authors was to answer the question: Are post-mining areas becoming empty spaces? Her research basis was changes in the functioning of post-mining areas and empty spaces in Katowice – a city with a long-standing mining tradition. Using GIS tools, a spatial analysis was carried out to determine the empty spaces functions and the perceiving of the post-mining areas by residents or users of a given district nearby.

Keywords: post-mining areas, empty spaces, urban voids, functions in the city

JEL codes: A14, O18, P25

Wprowadzenie

W ostatnich dekadach można dostrzec wzmożony rozwój teorii ekonomicznych, których autorzy szczególnie zainteresowani są interdyscyplinarnym i holistycznym podejściem do przebiegu procesów gospodarczych w przestrzeni miejskiej. Przestrzeń tę można podzielić ze względu na różne kryteria, m.in. według pełnionych funkcji, typów użytkowania lub pokrycia terenu oraz sposobów jej postrzegania przez mieszkańców i użytkowników. Miasto stanowi, jak wiadomo, nader zróżnicowany organizm, który dla płynności swego rozwoju powinien charakteryzować się elastycznością. Na próbę

owej elastyczności zostaje wystawionych sporo miast, które są zmuszone do przekształcenia swojego profilu społeczno-gospodarczego. Dochodzi wtedy często do zaburzenia tożsamości wielu miejsc, a jej zanik powoduje powstawanie tzw. „pustych przestrzeni”.

Głównym celem autorek pracy było wyznaczenie terenów pustych w świadomości mieszkańców w obrębie szczególnego rodzaju terenów, jakimi są obszary poeksploatacyjne w Katowicach. Specjalny nacisk położyły one na analizę obszarów pogórnicznych, na których została zakończona eksploatacja węgla kamiennego, jako miejsc potencjalnie bardziej podatnych na przeobrażenia w puste przestrzenie. Ponadto sprawdziły hipotezę, istnienia zależności między powstawaniem pustych przestrzeni na obszarze miejskim a ich wcześniejszym zagospodarowaniem, mogącym mieć wpływ na współczesny odbiór takich przestrzeni przez mieszkańców pobliskich osiedli.

1. Tereny poeksploatacyjne

By wyjaśnić sposoby definiowania oraz metody wyznaczania obszarów poeksploatacyjnych, należy najpierw przeanalizować formy ich wcześniejszego użytkowania wraz ze skutkami podejmowanych przedsięwzięć. Kluczowe są tu dwa pojęcia, mianowicie obszar i teren górniczy, którymi posłużono się do określenia obszaru badań oraz ich specyficznego charakteru. Obszarem górniczym określamy przestrzeń, w granicach której przedsiębiorca jest uprawniony do wydobywania kopaliny, czyli naturalnie nagromadzonych minerałów, skał oraz innych substancji, których eksploatacja ma przynieść korzyść gospodarczą. Wykonanie koncesji polega na podziemnym bezzbiornikowym magazynowaniu takich substancji, składowaniu odpadów oraz prowadzeniu robót górniczych. Natomiast jako teren górniczy określana jest przestrzeń objęta przewidywanymi i szkodliwymi wpływami robót górniczych [*Ustawa...* 2011].

Tereny poeksploatacyjne są jednym z rodzajów terenów przemysłowych, powstających w wyniku eksploatacji kopalni metodą odkrywkową, podziemną lub otworową [Ostręga, Uberman 2005] i stanowią przestrzeń w całości lub w części zlikwidowanego zakładu górniczego po wygaśnięciu jego koncesji, a pomniejszoną o wpływy górnicze kopalń sąsiednich [Woźniak, Nieć 2009]. Charakteryzują się one występowaniem wyrobisk odkrywkowych i podziemnych, obniżen terenu, zwałowisk nadkładu, odpadów górniczych i przerobczych, osadników oraz obiektów infrastruktury technicznej i budowlanej [Pietrzyk-Sokulska 2012].

2. Puste przestrzenie

Życie mieszkańców krąży wokół wybranych przez nich fragmentów miasta. Wykonując swoje codzienne obowiązki poruszają się w określonych miejscach (dom, praca, sklepy itp.), identyfikując swe miasto jedynie poprzez znane im fragmenty, a pozostałe, nieznanne przestrzenie nie stanowią dla nich wyobrażenia o nim jako całości. Takie „niewidzialne” z punktu widzenia mieszkańca obszary tworzą mentalnie puste przestrzenie [Bauman 2006: 160–161].

Podobnie Kociatkiewicz i Kostera [1999: 43] uważają te przestrzenie za obszary, którym nie przypisano żadnego znaczenia. Mogą to być zarówno miejsca nieskolonizowane przez człowieka, jak i niezagospodarowane przestrzenie w mieście. W tym rozumieniu puste przestrzenie są przeciwieństwem przestrzeni znaczących, pełniących dla społeczeństwa określoną rolę – tzn. są one w opozycji do przestrzeni publicznych. Brak tam powiązań rozpoznawalnych dla miejsc antropologicznych. Niegościnnie i nieprzyjazny charakter tych przestrzeni odnosi się także do tzw. „niby-miejsc” definiowanych przez Baumana „non-lieux” (franc. „nie-miejsca”) opisywanych przez Augé [2010] oraz tzw. „The Third Places” określanych przez Oldenburga [2007]. Wszystkie te przestrzenie charakteryzuje klimat niesprzyjający nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich [Bauman 2006: 147–162].

W kontekście niniejszego artykułu autorki przyjęły, że przestrzeń pusta jest przede wszystkim wykluczona z mentalnej mapy miasta konstruowanej przez mieszkańców, stanowiąc dla nich przestrzeń niedostępną, nieużytkowaną lub nieznaną i najczęściej niezagospodarowaną (z antropologicznego punktu widzenia), obejmującą tereny wolne, otwarte. Ponadto w badaniu tym postanowiono rozróżnić dwa rodzaje pustych przestrzeni: „bezludnych wysp” i tożsamościowo pustych (tab. 1).

Tabela 1

Podział wyznaczonych pustych przestrzeni

Puste przestrzenie	
„Bezludne wyspy”	Tożsamościowo puste
<ul style="list-style-type: none"> – Niezagospodarowane (zajęte głównie przez zieleni nieurządzoną) – Nieznane mieszkańcom – Niedostępne – Nieużytkowane 	<ul style="list-style-type: none"> – Niezagospodarowane (zajęte głównie przez zieleni nieurządzoną) – Znane niektórym mieszkańcom – Trudno dostępne – Użytkowane w małym stopniu (np. w celu skrócenia sobie drogi)

Źródło: Opracowanie własne.

Niezależnie od rodzaju puste przestrzenie stanowią obszary nieznanne społeczności lokalnej, nieposiadające tożsamości i często niedostępne. „Bezludne wyspy” odnoszą się do wyraźnego braku obecności człowieka – obszary te są zajęte głównie przez przyrodę. Nie zawsze są to tereny „dziewiczej natury”, mogą tam być dawne ślady ludzi, ale obecnie są one nieużytkowane. W przypadku tożsamościowo pustych przestrzeni mowa o terenach, które są w nieznanym stopniu wykorzystywane przez mieszkańców. Na takich obszarach można dostrzec ślady obecności człowieka, np. w postaci przedeptów czy pozostawionych śmieci. Jednak, mimo takiego użytkowania, mieszkańcy nie identyfikują tych terenów, zdają się ich nie dostrzegać i wskazują je jako przestrzenie puste.

3. Metodologia

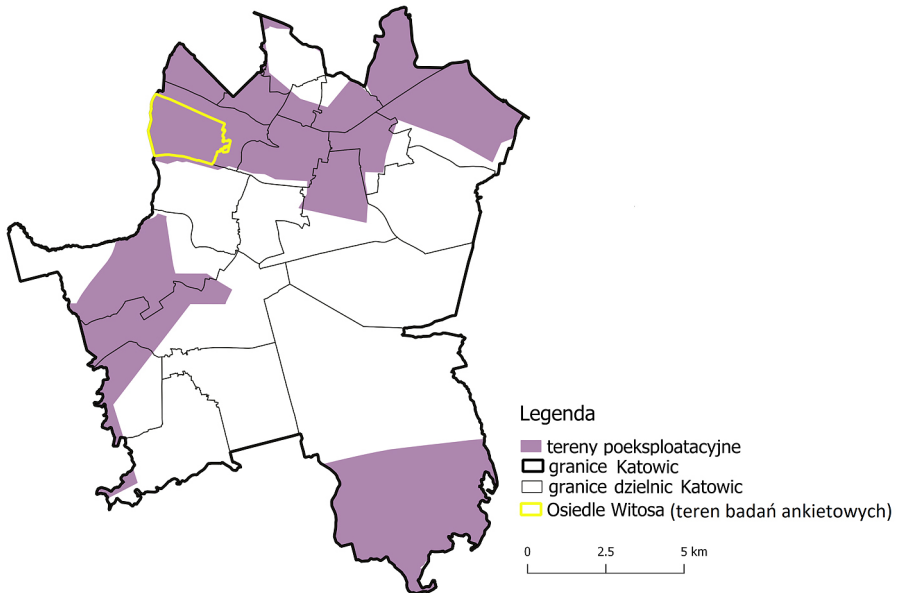
3.1. Obszar badania

Obszar Górnego Śląska w tradycji związany był z wydobywaniem oraz przetwarzaniem surowców naturalnych, dlatego bardzo duża powierzchnia obecnych Katowic podlegała przekształceniom, a mieszkańcy miasta nadal odczuwają skutki dawnej działalności górniczej. W celu precyzyjnego wyznaczenia obszaru swych badań autorki zbudowały algorytm opisujący poszczególne etapy pracy z podziałem na zadania oraz oczekiwane informacje wyjściowe. Pierwszy etap polegał na określeniu przestrzeni, w której nie ma obecnie eksploatacji węgla kamiennego. Posłużono się danymi z Centralnej Bazy Danych Geologicznych [www1], tj. warstwami wektorowymi prezentującymi obszary górnicze oraz kontury złóż kopalni, których zasięg został ograniczony do powiatu miejskiego Katowice, w granicach administracyjnych udostępnianych przez Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej [www2]. Kolejno w bazach danych wyselekcjonowano złoża węgla kamiennego oraz czynne obszary górnicze. Dla otrzymanych przestrzeni wygenerowano w systemie MIDAS, udostępnionym przez Państwowy Instytut Geologiczny [www3], raport koncesji na poszukiwanie, rozpoznawanie oraz wydobywanie węgla kamiennego i metanu pokładów węgla zlokalizowanych w Katowicach. W ten sposób zidentyfikowano 10 obszarów złóż węgla, w których eksploatacja została zakończona (Rozalia, Wujek – część południowa, Mikołów, Polska-Wirek, Barbara-Chorzów, Saturn, Siemianowice, Kleofas, Katowice oraz Łędziny), o łącznej powierzchni terenów poeksploatacyjnych obejmującej 41,55% powierzchni miasta. Uwagę zwrócono na złożo Kleofas, które już w 1845 r. było eksploatowane, choć koncesja dla obszaru górniczego Katowice I została wydana dopiero w 1994 r. Autorki pracy zdecydowały

o zawężeniu badań (w tym realizacji sondażu ankietowego) do dzielnicy os. Witosa (ryc. 1). Teren górniczy zajmuje powierzchnię 2583,41 ha i w roku 2007 został przekazany do użytkowania Spółce Restrukturyzacji Kopalń S.A.

Największy wpływ na rozwój os. Witosa miała Kopalnia Węgla Kamiennego Kleofas powstała w 1840 r. Początkowo na tym obszarze funkcjonował folwark z owcami, jednak otwarcie wspomnianej kopalni przyczyniło się do wybudowania osiedla patronackiego, a po II wojnie światowej – osiedla fińskich domków. Domy te później wyburzono, a na ich miejscu powstało osiedle wielorodzinnych bloków, których budowę ukończono w 1981 r.

Zamknięcie kopalni Kleofas w 2004 r. znacznie ograniczyło funkcję przemysłową dzielnicy. Nadal funkcjonuje tam dobrze prosperująca Fabryka Narzędzi Górniczych GONAR, lecz os. Witosa nabrało charakteru mieszkalno-usługowego. Na rozwój sektora usług składają się w głównej mierze: funkcjonujące od 1991 r. targowisko miejskie (Bazar Załęże), hala Makro Cash and Carry, a także otwarte w 2013 r. Centrum Handlowe Załęże oraz rozwijające się hurtownie spożywcze w zachodniej części dzielnicy (Śląski Rynek Hurtowy jest największym tego typu przedsiębiorstwem na terenie Górnego Śląska).

Ryc. 1. Obszar badań na tle terenów poeksploatacyjnych w Katowicach

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z geoportal.pgi.gov.pl.

Również w części mieszkaniowej dzielnicy znajdują się obiekty usługowe o lokalnym zasięgu (m.in. placówki oświatowe i handlowe, dom kultury, biblioteka i przychodnia). Na terenie zamkniętej kopalni węgla kamiennego Kleofas zlokalizowane są jeszcze obiekty objęte ochroną konserwatorską (m.in. budynek dawnej: straży pożarnej, stajni, elektrowni, ciepłowni, maszynowni oraz stacji ratownictwa górniczego).

3.2. Wywiady z mieszkańcami

W celu wyznaczenia pustych przestrzeni autorki przeprowadziły wywiady z mieszkańcami dzielnicy. Według danych GUS z roku 2016 na os. Witosza mieszkało 12 285 osób. Ze względu na jakościowy charakter przeprowadzonych wywiadów, dobrano grupę badawczą liczącą około 80 osób. Badania odbyły się w dniach 17–20 października 2018 r.

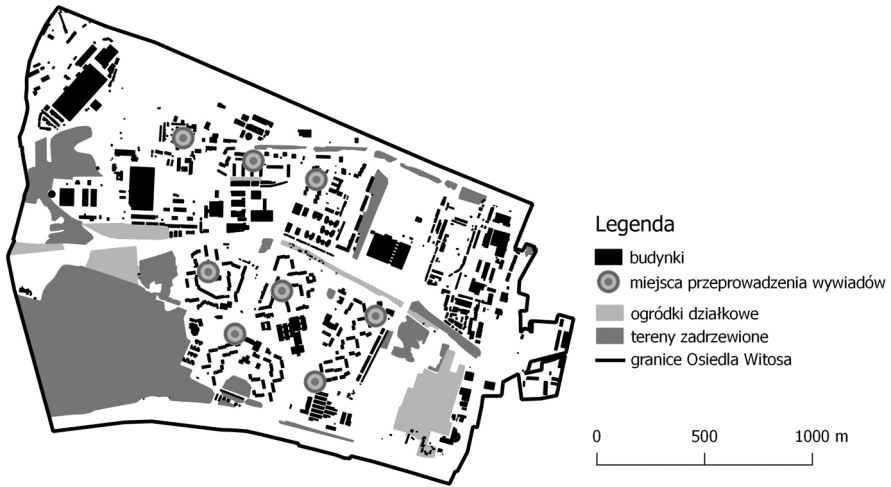
Przedtem jednak autorki przeanalizowały strukturę użytkowania gruntów na badanym obszarze i wyznały rejony, które potencjalnie mogą być traktowane przez mieszkańców jako puste przestrzenie. Były to przede wszystkim tereny przemysłowe lub zajęte głównie przez zielenią. W trakcie badania potencjalnie puste przestrzenie były weryfikowane poprzez ich konfrontację z odpowiedziami mieszkańców.

Wywiady przeprowadzono w ośmiu lokalizacjach dzielnicy (ryc. 2), dobranych ze względu na następujące czynniki:

- położenie w otoczeniu zabudowy mieszkaniowej;
- bliskość punktów handlowych i usługowych lub przystanków komunikacji publicznej;
- nieduża odległość od przestrzeni wyznaczonych jako potencjalnie puste.

Taki wybór miejsc przeprowadzania wywiadów miał na celu także zwiększenie prawdopodobieństwa napotkania mieszkańców. Ponadto większość potencjalnie pustych przestrzeni dała możliwość wskazania badanego obszaru bez konieczności pokazywania respondentom mapy.

Oprócz podziału według wieku w grupie badawczej osoby w wieku produkcyjnym podzielono na: pracujące oraz niepracujące, zgodnie z założeniem, że uczęszczanie do pracy może istotnie wpływać na czas spędzony w dzielnicy – i na jej postrzeganie. Najwięcej wywiadów (po 34% badanych) przeprowadzono z osobami pracującymi oraz osobami starszymi (w wieku powyżej 65 lat), dzieci i młodzież (do 18 roku życia) stanowiły 19% ankietowanych, a osoby niepracujące (nie uwzględniając osób starszych, będących na emeryturze) – 13% respondentów. Dzięki tak zróżnicowanej grupie badawczej możliwe było szerokie spojrzenie na analizowaną przestrzeń, a tym samym rzetelniejsze wyznaczenie przestrzeni, które w zbiorowej mentalności mieszkańców dzielnicy pozostają puste.

Ryc. 2. Miejsca przeprowadzanych wywiadów na os. Witosa
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Open Street Map.

W trakcie wywiadów wykorzystano przygotowane wcześniej podkłady mapowe oraz poniższy zestaw pytań:

1. Z jakich terenów Pan/Pani korzysta na co dzień i dlaczego?
2. Jakie niewykorzystane miejsca w dzielnicy Pan/Pani zna? Z jakich Pan/Pani terenów nie korzysta i dlaczego?
3. Co może Pan/Pani powiedzieć o tej¹ przestrzeni? Czy jest Panu/Pani znana? Kogo można w niej spotkać? Jakiego typu aktywności się w niej wykonuje i dlaczego?

Odpowiedzi na pytania nanoszono na plan dzielnicy, budując w ten sposób mapę mentalną składającą się z opisów. Następnie wyodrębniono na niej przestrzenie mieszkańców nieznaną, niepełniące żadnych funkcji i przez nich nieużytkowane – czyli właśnie przestrzenie puste.

Kolejnym etapem badania było przeanalizowanie tak wyznaczonych pustych przestrzeni pod kątem dokumentów planistycznych miasta: miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz *studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Katowic* (SUiKZP) [2012].

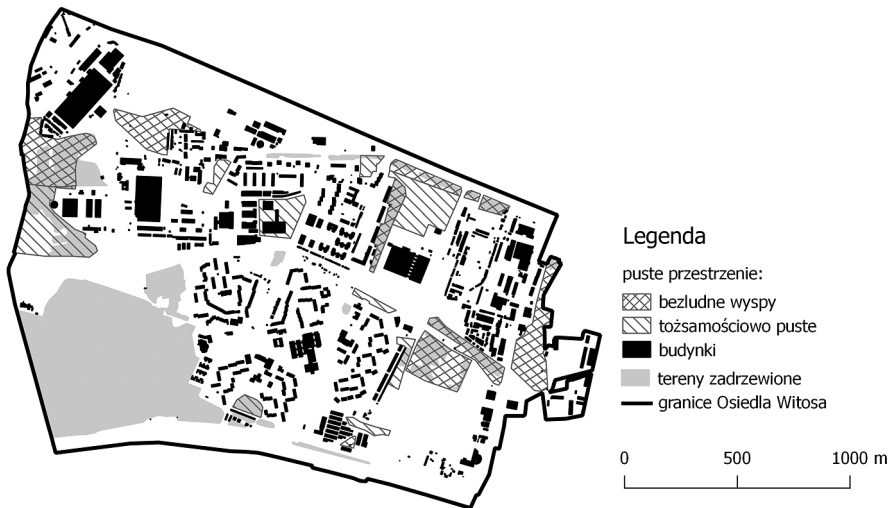
¹ Ankieterzy, zadając to pytanie, wskazywał na konkretną przestrzeń potencjalnie pustą w przestrzeni lub na mapie.

4. Wyniki badań

4.1. Puste przestrzenie na terenach poeksploatacyjnych

Wskazane przez mieszkańców puste przestrzenie zajmują około 12% powierzchni dzielnicy, w tym nieznaczną większość stanowią „bezludne wyspy” (57,8%) w stosunku do przestrzeni tożsamościowo pustych, zajmujących pozostałe 42,2% powierzchni wyznaczonych obszarów (ryc. 3).

Największe ze zidentyfikowanych pustych przestrzeni są zlokalizowane na obrzeżach dzielnicy, a ich granice często pokrywają się z ogrodzeniami dużych obiektów handlowo-usługowych (wschodnia i zachodnia część os. Witosa). Większość analizowanych przestrzeni jest oddalona od zabudowy mieszkaniowej, choć pojedyncze i stosunkowo niewielkie obszary puste blisko z nią sąsiadują. Warto zwrócić uwagę na fakt, że terenów po byłej kopalni Kleofas (na północy dzielnicy) mieszkańcy nie uważają za przestrzenie puste. Choć większość nie jest jeszcze zagospodarowana, mieszkańcy z os. Witosa wybierają otoczenie opuszczonych budynków na miejsce spacerów.

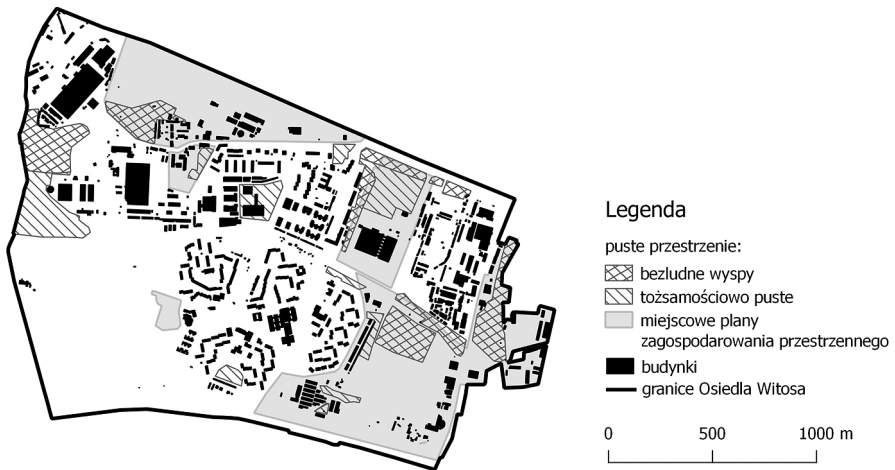
Ryc. 3. Puste przestrzenie w opinii mieszkańców os. Witosa

Źródło: Opracowanie własne.

4.2. Puste przestrzenie a dokumenty planistyczne miasta

Na obszarze badań obowiązuje aż 12 miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, na które łącznie przypada ponad 31% powierzchni tej dzielnicy (ryc. 4). Plany te dotyczą przede wszystkim wschodniej części os. Witosa oraz terenów dawnej kopalni (na północy). Okazało się, że ponad połowa (52%) wskazanych przez mieszkańców pustych przestrzeni znajduje się na obszarach pokrytych tymi planami.

Ponieważ nie wszystkie wyznaczone puste przestrzenie znajdują się na obszarze pokrytym miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,

Ryc. 4. Puste przestrzenie w odniesieniu do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 2

Planowane zagospodarowanie zidentyfikowanych w badaniu pustych przestrzeni

Oznaczenia w <i>Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego</i>	Odsetek (%) powierzchni zidentyfikowanych w badaniu pustych przestrzeni
Zu – obszary zieleni o funkcji rekreacyjnej	13
Zu/U – obszary zieleni urządzonej i usług rekreacji	22
UP – obszary zabudowy usługowo-produkcyjnej	28
U – obszary zabudowy usługowej	36
MW – obszary zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej	1
Razem	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Studium...* [2012].

postanowiono przeanalizować przeznaczenie tych terenów określone w SUIKZP (tab. 2).

Zdecydowana większość (aż 86%) wyznaczonych w badaniu pustych przestrzeni w SUIKZP jest przeznaczona pod usługi, obszary usługowo-przemysłowe lub tereny zieleni urządzonej z możliwością lokalizacji usług. Ogółem obszar wytypowany pod zielenią urządzonej stanowi 35% pustych przestrzeni, a najmniejszy ich odsetek (tylko 1%) przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową.

Wnioski

Tereny poeksploatacyjne stopniowo zyskują nową tożsamość wraz z napływem ich użytkowników. Na os. Witosa wyłączenie terenu z eksploatacji górniczej spowodowało otwarcie nowych przestrzeni dla innych odbiorców (nie tylko pracowników kopalni). Ze względu na silny związek mieszkańców dzielnicy z terenem dawnej kopalni Kleofas, jego otwarcie pozwoliło im na nowo się z nim utożsamić. Choć obszar ten jest obecnie w dużej mierze opustoszały, jest wybierany na miejsce spacerów. W ten sposób wcześniejsza forma zagospodarowania przestrzennego oddziałuje na kształtowanie się pustych przestrzeni.

Mogłoby się wydawać, że tereny poeksploatacyjne stają się pustymi przestrzeniami, ale jednym ze skutków eksploatacji górniczej są deformacje, które często uniemożliwiają bezpieczne korzystanie z takiej przestrzeni. Charakteryzując wskazane przez mieszkańców puste przestrzenie, wymieniono cechy terenu sprzyjające ich powstawaniu:

- istnienie naturalnych barier, np. gęstej szaty roślinnej uniemożliwiającej przejście lub nierównego ukształtowania terenu;
- wizerunek „niebezpiecznego miejsca” wśród mieszkańców, np. położenie z dala od zabudowań, brak oświetlenia;
- istnienie barier antropogenicznych, np. ogrodzenia;
- brak wyraźnie zaznaczonej w tożsamości mieszkańców wcześniejszej formy zagospodarowania.

Po przeanalizowaniu dokumentów planistycznych Katowic pod kątem wyznaczonych na os. Witosa pustych przestrzeni zauważono, że niemal każdy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego zawiera w swych granicach jakąś pustą przestrzeń. Jednak nie wykazano, żeby pokrycie planami miejscowymi wpływało wyraźnie na rozmieszczenie tych przestrzeni.

Puste obszary znajdują się najczęściej w obrębie terenów przeznaczonych w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* miasta Katowice na funkcje produkcyjne i usługowe, co oznacza, że mają one potencjał

inwestycyjny. Ich atutem może być fakt, że dla mieszkańców są one nieznanne i nieużytkowane – niewykluczone więc, że będą oni bardziej przychylni nowym przedsięwzięciom.

Literatura

- Augé M., 2010, *Nie-miejsca: wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bauman Z., 2006. *Płynna nowoczesność*, tłum. Kunz T. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Kociatkiewicz J., Kostera M., 1999, *The anthropology of empty space*. Qualitative Sociology, 1.
- Oldenburg R., 2007, *The Character of Third Places*, [w:] *Urban Design Reader*, M. Carmo-
na, S. Tiesdell (red.). Architectural Press, Elsevier, Amsterdam.
- Ostręga A., Uberman R., 2005. *Formalnoprprawne problemy rewitalizacji terenów poprzemy-
słowych, w tym pogórnicznych*. *Górnictwo i Geoinżynieria*, 29, 4: 115–127.
- Pietrzyk-Sokulska E., 2012, *Rewitalizacja obszarów pogórnicznych położonych w obrębie
miast*. Instytut Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią PAN, Pracownia Ba-
dań Strategicznych, Kraków.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Katowice*, 2012,
Katowice.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. – Prawo geologiczne i górnicze* (Dz.U. 2011, nr 163, poz.
981).
- Woźniak H., Nieć M., 2009, *Zasady dokumentowania warunków geologiczno-inżynierskich
dla celów likwidacji kopalń*. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.

Strony internetowe

- [www1] Centralna Baza Danych geologicznych [<http://baza.pgi.gov.pl/>].
- [www2] Dane z państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów tery-
torialnych kraju – PRG CODGIK [[http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-
-dane/prg.html](http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-
-dane/prg.html)].
- [www3] Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy [[http://
geoportel.pgi.gov.pl/midas-web](http://
geoportel.pgi.gov.pl/midas-web)].